

Szegénység és projektvilág

KULCSSZAVAK: szegénység, munkaerőpiac, szociálpolitika, jóléti rezsim

ABSZTRAKT: A rendszerváltás óta erősödik az ország területi és társadalmi polarizációja, és makacs következetességgel termelődnek újra a tartós szegénységet tápláló, fenntartó strukturális okok. Tanulmányunkban arra keressük a választ, hogy a szegénység mérséklését célul kitűző, hazai és uniós forrásokat felhasználó programok képesek-e, s ha igen, milyen mértékben és feltételek mellett mérsékelni a szegénységet, a szegénység újratermelődésének esélyeit. Következtetéseink öt különböző vidéki – közöttük két alföldi – térségben végzett empirikus kutatásunkra épülnek.

Tanulmányunk egy az ország eltérő karakterű vidéki területein végzett empirikus kutatás² alapján készült. A kutatás legfontosabb kérdése az volt, hogy a szegénység mérséklését szolgáló különböző hazai és uniós forrásokból támogatott programok, projektek képesek-e, s ha igen, milyen mértékben, milyen feltételek mellett mérsékelni a szegénységet, a szegénység újratermelődésének esélyét.

A szegénység nem homogén létállapot. Az idősek, gyermeket nevelő egyedülállók, fogyatékkal élők életkorhoz, családi és egészségi állapothoz kötődő szegénysége mellett találkozhatunk munkanélkülivé váló, elszegényedő családokkal, minimálbérért dolgozó szegényekkel, a válság, az eladósodás hatására bővülő jövedelmi szegénységgel, jelen van a területi, munkaerő-piaci és társadalmi hátrányok metszéspontjain sűrűsödő mélyszegénység, és ettől elválaszthatatlanul a gyermekszegénység. A szegénység jelenthet átmeneti, támogatással, a körülmények változásával eltűnő létállapotot, ám az „illékony” szegénység jelei mellett is tartósnak tűnnek azok a struktúrák, folyamatok, amelyek a szegénység újratermelődését eredményezik (Ferge 2012a). A rendszerváltás óta erősödik az ország területi és társadalmi polarizációja (Kovács 2013), és makacs következetességgel termelődnek újra a tartós szegénységet tápláló, fenntartó strukturális okok.

¹ Váradí Monika Mária, tudományos főmunkatárs, MTA KRTK RKI Közép- és Észak-magyarországi Tudományos Osztály

² A NAKVI támogatásával és az MTA KRTK koordinálásával 2013-ban lezajlott Vidékkutatás 2012–2013 program keretében került sor „Az etnikus és nem etnikus szegénység mérséklését szolgáló szakpolitikai beavatkozások tapasztalatai vidéki térségekben” című kutatás lebonyolítására. Tanulmányunkban e kutatás empirikus eredményeinek tömör és kényszerűen hiányos összefoglalására törekszünk. A terepek a következők voltak: a Berettyóújfalui, Encsi, Nagykőrösi, Sásdi és Zalaszentgróti járások települései; Kisvejteke, Lengyel és Závod; Füged, Gyulaj, Nagyszokoly; Belecska; Túristvándi és Rozsály; Katymár; Balkány. A terepeken interjúkat készített, illetve az esettanulmányok szerzője volt Farkas Zsombor, Fehér Kata, Hamar Anna, Magócs Krisztina, Rácz Katalin, Sain Mátvás, Schwarcz Gyöngyi, Váradí Monika Mária és Virág Tünde.

A szegénység forrásvidékeit keresve interjúpartnereink elsőként az elsődleges munkaerőpiacon elérhető munkahelyek hiányát, szükségességét említették. A piacgazdaságra való áttérést kísérő munkanélküliséggel megjelenő „új szegénység” (lásd pl. Andorka–Spéder 1996; Spéder 2002) a vizsgált vidéki terek tartós strukturális jellemzője. Összetett jelenségről van szó, amelyben szétbogozhatatlanul összefonódik a gazdasági és foglalkoztatási kapacitások hiánya, gyengesége, az aprófalvas településszerkezetből és/vagy a periférikus helyzetből fakadó közlekedési problémák sora, a potenciális munkavállalói csoportok alacsony iskolai végzettsége, munkaerőpiacon értéktelen tudása, készségei, gyakran leromlott pszichikai, egészségi állapota – mindezek egyszerre jelennek meg a munkanélküliség és a szegénység okaiként és okozataiként.

A szegénységben élő, tartós munkanélküli családok, háztartások megélhetésükben generációk óta szociális transzferekből, időszakos, informális vagy fekete-munka-végzésből, valamint közfoglalkoztatásból származó jövedelmekre támaszkodhatnak. A külföldi munkavállalás minden kutatási terepünkön, romák (Autonómia 2013; Lukács 2013; Vidra–Virág 2013) és nem romák között egyaránt terjedőben van, a fiatalabb, képzettebb, mobilabb emberek számára jelent alternatívát; a munkanélküliek között a szakmával rendelkező, illetve helyzetük jobbra fordítása érdekében kockázatokat, áldozatokat vállaló asszonyok és férfiak választják ezt a lehetőséget. A legszegényebb, tartós társadalmi, térbeli kirekesztéssel, annak fizikai, lelki, életvitelbeli következményeivel sújtott családok inkább immobilak, s a helyben, közelben kínálkozó, korlátozott munka- és megélhetési lehetőségeket igyekeznek kihasználni.

A mezőgazdasági napszám, az erdőn végzett munka, a romák körében a gyógynövények, bodza, gomba stb. gyűjtése, a vasazás, a lomizás vagy tollgyűjtés máig elterjedt megélhetési, jövedelemszerzési, bevételnövelő stratégia. Majd⁷ mindenütt azt hallottuk, hogy a mező- és erdőgazdaságban, építőiparban kínálkozó szezonális munkalehetőségek visszaszorultak az elmúlt években (lásd még Hamar 2010; Simonyi 2010; Vida–Virág 2010), néhány alföldi településen pedig a Romániából és Ukrajnából érkező munkások mára kiszorították a helyi roma és nem roma szegényeket a munkaerőpiac e szegmenséből. A helyben kínálkozó informális munkalehetőségek, legyen szó a gazdák birtokán végzett rendszeres napszámról vagy az idősök portáján végzett kisebb-nagyobb munkákról, hagyományosan a kliens-patrónus viszony mentén alakultak. Ez a felek aszimmetrikus kapcsolatán alapuló, ám kölcsönös előnyükre való és biztonságot jelentő viszony eltűnt vagy visszaszorulóban van a helyi társadalmakban.

A szegénység mélyülése, a szegénységgel sújtott, elszegényedéssel fenyegetett emberek, családok körének bővülése a legfontosabb tapasztalat, amit interjúpartnereink megosztottak velünk. Túl a válság hatásain, munkahelyek megszűnésén, a megélhetés fokozódó nehézségein, e folyamat háttérében a 2007/2008-tól datálható „kirekesztő társadalmpolitikai fordulatot” (Zolnay 2013:18.) is azonosíthatjuk, amely a szegény- és romaellenes diskurzusok erősödésével, a workfare felé tolódó ellátási rendszerrel, az ellátások feltételeinek szigorításával jellemezhető (Ferge 20012b; Zolnay 2013). E fordulat aprónak tűnő jele, hogy a „társadalmi befogadás/inklúzió” az utóbbi években kikopott a (szak)politikai szótárból, helyét a „társsa-

dalmi felzárkóztatás” foglalta el, nagyobb jelentőségű a szociális biztonsághoz való jog alkotmányos szűkítése (Vida 2013).³

A szociális segély (FHT) összegének csökkentése és a jogosultság feltételeinek szigorítása, a minimálbérnél alacsonyabb közmunkásbér erőteljesen sújtja a szegénységben, mélyszegénységben élő családokat, amelyeknek nincs esélyük a helyzetükből való kilábalásra (Kotics 2013). Mindezzel egy időben az elszegényedés elért vagy fenyeget középosztályhoz tartozó családokat is, aminek háttérben az eladósodás s az ebből fakadó jövedelmi, megélhetési problémák állnak. Nem egy szociális szakembertől hallottunk arról, hogy sok érintett család lenne ráutalva a szociális és gyermekjóléti támogatásokra, amelyekre azonban a szabályozás szerint nem jogosultak. Az elszegényedés, a lecsúszás fenyegetése felerősítheti az „érdemes” (dolgos, igyekvő, a környezetét rendben tartó, gyerekeit tanulásra ösztönző...) vs. „érdemtelen” (követelőző, igénytelen, lusta, a gyerekei taníttatásával nem törődő...) nagyjából roma szegényekről szóló, félelmekkel és előítéletekkel átítatott helyi diskurzusokat (Feischmidt 2013; Simonyi 2010; Szalai 2013), és gyengítheti a társadalmi szolidaritást.

Egy-egy településen a rendelkezésre álló források mellett a szegénység mibenlétéről és okairól vallott nézetek, a szegények megítélése is meghatározhatja a polgármesterek és testületeik segélyezési, közfoglalkoztatási politikáját, a helyi „jóléti rezsimek” működését. E rezsimeket jellemezheti szociálisan érzékenység, lehetnek rendpárti, a szegényeket büntető, fegyelmező, hatósági eszközöket szívesen alkalmazó rezsimek, és találhatunk köztük a szegénység mérséklésére innovatív eszközöket is szívesen alkalmazó települési önkormányzatokat (Simonyi 2010; Schwarcz–Szöke 2013; Thelen et al 2010; Vidra 2013). A kutatásunkban érintett önkormányzatok a szociálisan érzékeny jóléti rezsimek típusához állnak közel. A helyi szegény-politika a települések többségében azt jelenti, hogy az önkormányzatok valamilyen módon (magukban, társulási formában vagy más szolgáltatóknak átadva) eleget tesznek ellátási kötelezettségüknek, szervezik, elosztják a közmunkát⁴ és arra törekszenek, hogy minden rászoruló hozzájusson azokhoz a pénzügyi ellátásokhoz, amelyekre a törvény szerint jogosultak. Az eseti, rendkívüli segélyezés keretei a folyamatos forráskivonás miatt rendkívül összeszűkültek, a kistéleplések már egyáltalán nem adnak ilyen támogatást, a nagyobbak a helyi rendeletben és/vagy informálisan („mindenki tudja, hányszor és mennyit kérhet egy évben”) szabályozták az elosztás/hozzáférés szabályait. Elterjedt gyakorlat, hogy a szegényeket pályázatokon nyert élelmiszerek, tűzifa osztásával támogatják. Az önkormányzatok egy része többet tesz a törvény adta lehetőségek kiaknázásánál, a közfoglalkoztatás lebonyolítá-

³ Vida Anikó felhívja a figyelmet arra, hogy míg az Alkotmány rögzítette az állampolgárok jogát a szociális biztonsághoz, addig az Alaptörvény szerint az ország csupán törekszik arra, hogy szociális biztonságot nyújtson, s az állampolgárok már nem a „megélhetésükhöz szükséges”, hanem a „törvényben meghatározott” támogatásra tarthatnak igényt, s e támogatások mértékét „a közösség számára hasznos tevékenységéhez igazodóan” is meg lehet állapítani. Ez utóbbi módosítás a segélyek közmunkához kötése előtt nyitotta meg az utat. (Vida 2013: 25–26.)

⁴ A közfoglalkoztatás gyakorlataival, értékelésével és hatásaival is foglalkoztunk a kutatás során, az eredményeket tartalmazza a részletes kutatási beszámoló. Részben e kutatás eredményein alapszik Schwarcz Gyöngyi e kötetben megjelenő tanulmánya is.

sánál. Olyan falvakról⁵ van szó, amelyek határozott értékek, célok, koncepciók mentén, minden pályázati, támogatási forrást felhasználva munkahelyeket teremtenek, s arra törekszenek, hogy lakóiknak megélhetést, a szegényeknek megkapaszkodási, kitörési lehetőséget, összességében egy erőforrásaival megfelelően gazdálkodó, élhető, működőképes települést teremtsenek, s a helyi szociális ellátórendszert is e törekvések szolgálatába állítják (Németh 2011; Jávor–Rácz 2013).

A vizsgált települések túlnyomó többsége részt vett, érintett egy vagy több olyan, elsősorban uniós finanszírozású projektben, amely a szegénység mérséklését szolgálja. E projektek tapasztalatait értékelve interjúpartnereink több problémát, hiányosságot említettek, a technikai jellegű nehézségek (pl. rövid tervezési szakasz, elhúzódo elbírálás, ellenőrzési, értékelési, kifizetési gondok) mellett a projektekre épülő szegénységkezelést érintő alapvető kételyekről is. Szakmai konszenzust élvez az a megállapítás, hogy a szegénység mérséklése, az újratermelődő szegénység öröki körének megakasztása nem érhető el egy-egy projekt időtartama alatt. Éppen ezért kulcskérdés a folytonosság és a kiszámíthatóság kérdése, ami az egyes támogatási prioritások, kiírások folyamatossága, valamint a projektek közötti időszak át-hidalását lehetővé tevő támogatás iránti igényt jelenti. Utóbbi hozadéka lehetne az egyes településeken, szervezetekben a különböző, jellemzően nagyobb, konzorciumi formában megvalósuló TÁMOP-projektek megvalósítása során kialakult szakmai, szakmaközi együttműködések, kapacitások fennmaradása, fejlesztése. Kétségtelen, hogy a szakmaközi együttműködésekhez eredmények, sikerek kapcsolódnak, és hogy nem egy település, szervezet igyekszik a projektjeit tudatosan tervezve egymásra építeni. Mégis tartósnak tűnik a gyakran emlegetett probléma, hogy az egyes projektek, fejlesztések nem épülnek egymásra, szinergikus hatásukról beszélni nem lehet. Nem egyszer tetten érhető a forrásszerzés kényszere is, arról pedig nem beszélhetünk, hogy a szervezetek, intézmények egyeztetnék projektelképzeléseiket és tapasztalataikat, hogy pl. elkerüljék a párhuzamosságokat.

A hazai és uniós forrásból finanszírozott munkaerő-piaci, képzési, foglalkoztatási, a hátrányos helyzetű térségekben, szegénységben élő csoportok integrációját/befogadását szolgáló projektek egyik jellemző tulajdonsága a mind pontosabb célzások ellenére is a „lefölözési elv” érvényesülése (Messing 2013; Teller et al 2013). Mi is hallottunk arról, hogy a térségi projektek tervezése során a (relative) jobb helyzetű települések érdekei érvényesülnek; arról, hogy projektek által nyújtott szolgáltatások a településvezetők elzárkózása okán vagy a programba bevonandók motiválatlansága, mobilizálásuk nehézségei miatt éppen a legszegényebbek településeket és családokat érik el a legkevésbé, illetve, hogy e körben a legnehezebb eredményeket felmutatni. Egy civil szférában dolgozó szakember szerint a lefölözés hátterében maga a pályázati rendszer áll, amely rákényszeríti a sikerorientált szemléletet a projektek megvalósítóira, akiknek teljesíteniük kell az indikátorokat, s ezért nem kockáztathatják a projektet.

Kétségtelen, hogy a szegénység mérséklését szolgáló programkonstrukciók egyre komplexebbé válnak, a mélyszegénységben élők problémáihoz és igényeihez köze-

⁵ A szélesebb közvélemény előtt is ismert, s a kutatásukban is szereplő települések Belecska, Túrístvándi, Rozsály.

lítve többféle eszközt bevetnek a célok elérése érdekében (Kovács 2013). E projektek esetében is felmerül azonban a hosszabb távú fenntarthatóság problémája. Általában a TÁMOP-típusú projekteket illetően hangzott el több interjú során is, hogy e projektek ugyan sokat jelentenek aktuálisan az érintetteknek, „legalább érzik, hogy nincsenek egyedül, számíthatnak valakire, aki foglalkozik velük”, hogy erősíti méltóságérzetüket, önbecsülésüket, olyan képességekhez, tudáshoz juttatják őket, amelyek értékesek a mindennapi életvezetésben, képessé teszik őket a munkavállalásra. A munka- és megélhetési lehetőségek hiányán azonban a projektek nem képesek változtatni, ami kétségessé teszi hosszabb távú hatékonyságukat.

A romaintegrációt szolgáló uniós fejlesztések értékelését végző szakemberek megállapítása szerint a „pályázati rendszer egyedi projektekre épülő szemlélete, illetve a romákat érintő koncentrált és összetett problémák kezeléséhez szükséges komplex és hosszú távú feladatok nem összeegyeztethetőek” (Teller 2012: 6.). Kutatási tapasztalataink aláhúzzák e megállapítás érvényességét a roma és nem roma szegénység kezelését szolgáló projektek esetében. A mélyszegénységben élő családokat helyzetükből kimozdítani, számukra perspektívát nyújtani nagyon nehéz feladat, amely komplex – többek között a munkahelyteremtés, a munka iránti motiváltság felkeltése, közösségfejlesztés, krízisintervenció elemeit tartalmazó – programokat, személyre, családra szabott fejlesztést, segítséget – és a segítők folyamatos, tartós jelenlétét igényli.⁶ Az egyik ilyen program vezetője hangsúlyozta, hogy mélyszegénységből fakadó problémák megoldását egyszerre kell helyben (a speciális helyi adottságokhoz és igényekhez illeszkedően) és állami szinten megtalálni.

Ezzel pedig elértünk a szegénység mérséklését szolgáló projektek eredményességét, hatékonyságát érintő legérzékenyebb ponthoz, és pedig a projektek és az intézményi struktúrák, tágabban a szegénységben élők helyzetét, perspektíváit messzeemenően érintő közpolitikák viszonyához. A Gyerekesély program e tekintetben is szolgál tanulságokkal. Az egyik vizsgált kistérségben a végéhez közeledő program leghangsúlyosabb része az oktatási szolgáltatások minőségének javítása volt. Olyan kiegészítő szolgáltatásokról van szó, amelyek szükségesek a hátrányos helyzetű és halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek iskolai sikerességéhez, amelyekre azonban a fenntartóknak nem volt forrásuk. Legalábbis kétséges, hogy a projekt lejárta után az új állami fenntartó tud-e forrásokat nyújtani a szolgáltatások további biztosítására. Jelzésértékű, hogy a program tervezése során egy másik térségben csak az oktatási intézmények másfél milliárdos fejlesztési igénnyel jelentkeztek. Ezekben az esetekben a projektek a közszolgáltatások intézményi rendszeréből hiányzó források pótlására szolgálnak, vagy, ahogy beszélgetőpartnereink megfogalmazták: a TÁMOP projektjeinek egy része által nyújtott forrásoknak, szolgáltatásoknak az alapellátásban lenne a helyük (lásd még Messing 2013). Különböző értékelések, elemzések is rámutatnak e diszfunkcionális jelenségre. A nem infrastrukturális beru-

⁶ Kutatási terepeink között ilyen modellprogram indult Gyulajon, a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Jelenlét-programja keretében. Lásd ehhez: „Az elgettősodott falvaink nem hálnak ki”. Patyi Máté interjúja Németh Nándorral, a program koordinátorával, területfejlesztési szakemberrel. hvg.hu, 2013. december 25. A gettótelepülés Toldon az Igazgyöngy Alapítvány folytat egy modellprogramot évek óta, a munka eredményei, sikerei és kudarcai, megtorpanásai nyomon követhetők L. Ritók Nóra blogján (A nyomor széle, hvg.hu, lásd még Feldmár 2013).

házást tartalmazó projekt „folyó finanszírozással működtetett szolgáltatási közegbe ágyazódik, és csak abban az esetben érheti el a kívánt hatását, ha illeszkedik ahhoz, vagy képes magát az alapszolgáltatást megváltoztatni” (Zolnay 2010: 16–17.). A szerző hozzáfűzi, hogy az illeszkedés többnyire tökéletlen. Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a törekvések ellenére a különböző konstrukciók nem mindegyike tudja pótolni a romák integrációja szempontjából fontos alap- és szakellátások hiányosságait, s hogy „a fejlesztések eredményeinek fenntarthatósága a mainstream szolgáltatásokhoz való kapcsolódásuk hiányosságai miatt is bizonytalan” (Teller 2012: 7.). A több terepünkön is működő, és interjúpartnereink többsége által fontos és hasznos szolgáltatásnak tekintett Biztos Kezdet házak a projektidőszak lejártá után nem lennének fenntarthatók az állam támogatása nélkül. Darvas és Ferge (2013) szerint „amennyiben egy intézményről vagy elindított folyamatról kimutatható, hogy beleillik egy olyan állami fejlesztési koncepcióba, amelyhez szerezhetőek költségvetési források, akkor sikerülhet elérni a normatív támogatást, és ebből fenntartható lesz az intézmény vagy szolgáltatás. A Biztos Kezdet gyerekházak esetében ez részben megtörtént.” Más esetekben azonban úgy tűnik, hogy a mainstream szolgáltatások és a szegénység mérséklését szolgáló projektek, programok nem illeszkednek egymáshoz. A már korábban említett „kirekesztő társadalompolitikai fordulat” elemei, a szociális támogatási rendszer átalakítása és jelentős mértékű szűkítése vagy a tankötelezettség korhatárának lecsökkentése nem szolgálják a társadalmi befogadás célját. Összességében egyetérthetünk azzal a véleménnyel, hogy „az egész társadalmi problémát nem lehet projektekkel megoldani. (...) Az borzasztó, hogy van egy állami apparátus, ami (...) nem tudja a mélyszegénységben élők problémáit kezelni, és ezért uniós forrásokból átmeneti időszakokra próbálunk meg különböző szervezeti formákban olyan programokat, amik ezt segítik”.

IRODALOM

- Andorka R.–Spéder Zs. 1996. Szegénység Magyarországon 1992–1995. *Esély* 4: 25–52.
- Autonómia Alapítvány 2013. *OSI Planning, Roma migráció*. Budapest.
- Darvas Á.–Ferge Zs. 2013. *Gyerekesély programok kistérségi alkalmazása. A gyakorlat dilemmái és tanulságai*. Gyerekesély Közhasznú Egyesület. Budapest.
- Feischmidt M. 2013. Hétköznapi nacionalizmus és a másság cigányként való megjelenése. Kézirat (megjelenés alatt).
- Feldmár N. 2013. Szociális innovációval a mélyszegénység ellen. In: Szuhay P. (szerk.) *Távolodó világaink. A „cigány–magyar együttélés” változatai*. Cigány Néprajzi Tanulmányok 16. Magyar Néprajzi Társaság. Budapest. 120–128.
- Ferge Zs. 20012a. Mennyire illékony a posztmodern szegénység? In: *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában. Válogatott tanulmányok*. L’Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó. Budapest. 80–101.
- Ferge Zs. 2012b. A kormányzat lemondott a szegényekről. In: *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában. Válogatott tanulmányok*. L’Harmattan Kiadó–Könyvpont Kiadó. Budapest. 224–235.

- Hamar A. 2010. Megújuló folytonosság. Közfoglalkoztatás egy észak-alföldi kistérségben. *Esély* 1: 65–78.
- Jávor K.–Rácz K. 2013. Jó gyakorlatok a szociális földprogramban: a túristvándi és a belecskai példa. In: Kovács K.–Várad M. M. (szerk.) *Hátrányban vidéken*. Argumentum. 156–170.
- Kotics J. 2013. „A mai napnak való vagyok...” Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. In: Nagy K. (szerk.) *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 – interdiszciplináris dokumentáció*. Pillangó Kutatás, Pro Cserehát Egyesület. Budapest. 50–69.
- Kovács K. 2013. Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In: Kovács K.–Várad M. M. (szerk.) *Hátrányban vidéken*. Argumentum. Budapest. 25–54.
- Lukács Gy. 2013. „Mert enélkül itt elhitték volna, hogy nincs semmi” Munkaerő-piaci programok Dombosfálván. In: Szuhay P. (szerk.) *Távolodó világaink. A „cigány–magyar együttélés” változatai*. Cigány Néprajzi Tanulmányok 16. Magyar Néprajzi Társaság. Budapest. 129–156.
- Messing V. 2012. Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom – Avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közfoglalkoztatási programokra. In: Kovács I.–Dupcsik Csa.–P. Tóth T.–Takács J. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet). Argumentum. 204–220.
- Németh N. (szerk.) 2011. *A helyi kezdeményezésű gazdaságfejlesztési programok vizsgálata. Esettanulmányok*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Budapest.
- Schwarz Gy.–Szöke A. 2013. Creating the State Locally through Welfare Provision: Two Mayors, Two Welfare Regimes in Rural Hungary. *Social Analysis*. Kézirat.
- Simonyi Á. (szerk.) 2010. *Nyomorgó családok és szociális szolgáltatások*. Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet. Budapest.
- Spéder Zs. 2002. *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, Századvég. Budapest.
- Szalai J. 2013. Hungary's Bifurcated Welfare State. Splitting Social Rights and the Social Exclusion of Roma. ASRF Working Papers series 05. letöltés: <http://www.gla.ac.uk/researchinstitutes/adamsmith/workingpapers/05> (2014. 01. 10.)
- Teller N. 2012. *Roma integrációt szolgáló EU-s fejlesztések értékelése. Értékelési zárójelentés*. Pannon Elemző Iroda, Hétfő Elemző Központ Kft., Városkutatás Kft. Konzorciuma.
- Teller N. et al. 2013. *A társadalmi befogadást szolgáló fejlesztések (TÁMOP 5. prioritás) értékelése*. Hétfő Kutatóintézet, Revita Alapítvány. Budapest.
- Thelen, T.–Dorondet, S.–Szöke A.–Vetters, L. 2011. 'The sleep has been rubbed from their eyes': social citizenship and the reproduction of local hierarchies in rural Hungary and Romania. *Citizenship Studies* 15: 3–4. 513–527.
- Vida A. 2013. *Esély vagy kényszer? Az aktív korú nem foglalkoztatottak jogosultságainak változásai a teljes jogú társadalmi tagság perspektívájából*. PhD-disszertáció. ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológiai Doktori Iskola Szociálpolitikai Doktori Program.
- Vida A.–Virág T. 2010. Közmunka és napszám. Foglalkoztatás és szociális helyzet Dél-Békésben. *Esély* 1: 100–118.
- Vidra Zs. 2013. Önkormányzatok és segélyezettek a workfare szorításában. In: Nagy K. (szerk.) *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 – interdiszciplináris dokumentáció*. Pillangó Kutatás, Pro Cserehát Egyesület. Budapest. 70–79.

- Vidra Zs.–Virág T. 2013. Some Hypotheses and Questions on the New Wave of Hungarian Roma Migration to and from Canada. In Vidra Zs.: Roma Migration to and from Canada: The Czech, Hungarian and Slovak Case. Center for Policy Studies, Central European University, available: <http://cps.ceu.hu/sites/default/files/publications/cps-book-roma-migration-2013.pdf>
- Zolnay J. 2010. Fejlesztési támogatások hátrányos helyzetű településeken. Zárótanulmány. In: Csongor A.–Kóródi M. (szerk.) *Fejlesztési támogatások hátrányos helyzetű településeken*. Gyerekesély füzetek 5. MTA TK GYEP. Budapest.
- Zolnay J. 2013. Tartós munkapiaci kirekesztés, szegénység és társadalompolitikai válaszok – a kutatás kontextusa. In: Nagy K. (szerk.) *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 – interdiszciplináris dokumentáció*. Pillangó Kutatás, Pro Cserhát Egyesület. Budapest. 10–23.